

Vpliv socialnega kapitala na delovanje evropskih transnacionalnih civilnodružbenih omrežij

The Role of Social Capital in Formation of European Transnational Civic Networks

Mateja Rek¹

Povzetek

Rezultati številnih študij kažejo, da so problemi v komunikaciji in koordinaciji med različnimi ravni (lokalno, nacionalno in EU ravni) stalnica odnosov v omrežjih evropskih združenj. Geografska oddaljenost, redkost ali celo odsotnost fizičnih stikov med člani in prevlada virtualne komunikacije, poleg tega pa tudi specializiranost znanj in kontekstov vplivajo na ustvarjanje komunikacijskih ovir in s tem na koordinacijo ter povezovanje vodstva in članske baze znotraj transnacionalnih civilnodružbenih organizacij. Namen tega prispevka je preveriti predpostavko, da lahko koncept socialnega kapitala uporabimo kot konceptualno orodje za pojasnjevanje struktur odnosov znotraj omrežij transnacionalne civilne družbe. Domnevamo, da nam lahko uporaba koncepta socialnega kapitala ponudi vrsto rešitev obstoječih problemov komuniciranja in kooperacije v transnacionalnih civilnodružbenih organizacijah v EU.

Ključne besede: civilna družba, transnacionalna civilnodružbena omrežja, Evropska unija, socialni kapital

¹ Doc. dr. Mateja Rek je zaposlena na Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici.

Abstract

The research results of several studies point to a number of problematic features of communication and coordination in transnational European civic networks, especially between different levels (local, national and EU level) of their constitution. Geographical distances, rareness or even absence of face-to-face contacts between members and prevalence of virtual communication are only some of the hindering factors that influence communication and coordination between the leadership and the members and among the members of these civic networks. The purpose of this article is to assess, whether the concept of social capital can be used as a useful tool to explain the structures of relationships and communication in European transnational civic networks. It is assumed, that by applying the concept of social capital, we can better understand as well as gain possible solutions to existing problems in communication and cooperation in European transnational civic organisations.

Keywords: *civil society, transnational civic networks, European union, social capital*

Uvod

V EU je več sto tisoč civilnodružbenih organizacij. Mnoge od njih so se organizirale na evropski ravni in ustanovile skupne platforme z namenom posredovanja pri evropskih ustanovah. Navadno privzamejo večnivojsko strukturo, ki naj bi vključevala lokalne, nacionalne in mednacionalne elemente, kar je bilo še posebej spodbujano od leta 2001 (kot posledica Bele knjige vladanja in vzpostavljanja baze podatkov CONECCS). V primeru

evropskih transnacionalnih civilnodružbenih organizacij gre najpogosteje za skupine nacionalnih združenj, ki jih ustanovijo nacionalne članice, da bi zastopale svoje interese v odločevalskih procesih na ravni EU (Greenwood, 2002: 69). Navadno je ustanovljeno reprezentativno vozlišče na ravni EU (najpogosteje v Bruslju) in omrežje (nacionalnih) članskih organizacij, ki naprej združujejo posameznike, organizirane na nacionalni ravni. V primeru evropskih združenj torej ne gre za neposredna združenja posameznikov – evropskih državljanov, ampak za združenja nacionalnih civilnodružbenih organizacij, ki predstavljajo interese, želje, poglede ipd. svojih članov na ravni EU (Roose, 2003; Kohler-Koch, 2005). Oziroma, povedano nekoliko drugače, razvijajoče se transnacionalne omrežne strukture civilne družbe so predvsem prostor reprezentacije, zastopništva in vplivanja (Ruzza, 2008), in ne prostor dejavne udeležbe državljanov EU. Predpostavljamo, da so prostori aktivnejšega sodelovanja vezani predvsem na lokalno in tudi nacionalno raven. Na ravni EU pa naj bi bili ti prostori zastopani prek angažmajev nacionalnih civilnodružbenih organizacij, ki jih pri komunikaciji z ustanovami EU zastopajo »supranacionalne« oziroma krovne organizacije.

Pogosti so očitki, da te organizacije zaradi vrste kontekstualnih in znotrajorganizacijskih ovir transnacionalnega sodelovanja niso sposobne sestopiti iz »slonokoščene stolpa bruseljskih politik in zavezništev« (ravni EU), čeprav bi jim boljša povezanost z nacionalno in lokalno ravnijo tudi z vidika vplivanja na javnopolitične procese v EU prinesla, vsaj teoretično, vrsto prednosti. Na to problematiko, s katero se pogosto soočajo transnacionalne in mednarodne civilnodružbene organizacije, opozarja tudi vrsta akademikov (glej na primer Kaldor in dr., 2003; Glasius in dr., 2002; Romanelli, 1991), ki k analizi delovanja

teh organizacij pristopajo z vidika teorij organizacij. Njihova pozornost je namenjena predvsem različnim organizacijskim oblikam transnacionalnega civilnodružbenega mreženja, pri čemer organizacijsko obliko² razumejo širše kot zgolj formalno organizacijsko strukturo; »vključuje tudi tipe virov, vladanja, odgovornosti, organizacijske kulture, neformalnih struktur in zunanjih odnosov. Od izbire organizacijske oblike pa sta odvisni tudi organizacijska legitimnost in vpliv« (Romanelli, 1991: 80–82).

Kaldorjeva in dr. (2003) poudarjajo, da je za organizacijske oblike transnacionalne civilne družbe značilna visoka fluidnost, saj hitro nastajajo nove oblike, medtem ko stare postajajo nefunkcionalne. Razvijajoče se medsebojno učinkovanje priložnosti in zavez okolja ustvarja potrebo po organizacijskih inovacijah (Glasius in dr., 2002). Ta bolj ali manj nenehna reorganizacija organizacij civilne družbe je povezana z okoljem, v katerem delujejo. Tipične organizacijske dileme organizacij transnacionalne civilne družbe se vrtijo okrog:

- vprašanj lastništva, vodstva in odgovornosti;
- organizacijske strukture v smislu decentralizacije in centralizacije (kako poiskati pravo ravnotežje med centralizacijo in decentralizacijo; med birokratizacijo, večnivojskostjo in mrežno organizacijo);
- notranje demokratičnosti;
- tipa organizacijske kulture.

² Pojem organizacijska oblika je do določene mere tehnokratski pojem, s katerim označujemo tiste značilnosti organizacije, ki omogočajo prepoznavanje te organizacije kot distinktivne entitete in jo hkrati klasificirajo kot pripadnico podobnih organizacij.

Glasius in dr. (2002: 198) nekoliko podrobneje opišejo omenjene organizacijske dileme in izpostavijo naslednje posledice transnacionalizacije civilnodružbene organizacije:

- zaradi transnacionalizacije organizacijskega delovanja nastane potreba po soočanju s kompleksnostjo in diverziteto političnih, ekonomskih in kulturnih okolij, v katerih delujejo, in s tem tudi po razvijanju mehanizmov in strategij soočanja z različnimi pravnimi in fiskalnimi sistemi ter ustreznimi medkulturnimi kompetencami;
- zaradi soočanja z različnimi organizacijskimi, nacionalnimi in religioznimi kulturami in vrednostnimi sistemi se pojavlja potreba po oblikovanju skupne osnove razumevanja, ki bi omogočila komunikacijo in odločanje znotraj organizacije;
- z vidika vodenja postane ključna dilema vprašanje, kako zagotoviti odgovornost organizacijskega delovanja disperzni bazi članstva in kako oblikovati delovna telesa organizacije, ki naj bi odražala diverziteto organizacijske strukture in kompozicije;
- z vidika vodenja se pogosto porajata vprašanji, kako zagotavljati odgovornost članom organizacije, in vprašanje pregleda nad mehanizmi delovanja v različnih delih in na različnih krajih organizacije, kar privede do pogoste dileme centralizacije proti decentralizaciji organizacijskih struktur;
- posledica je tudi povečanje cene menedžmenta in administracije.

Vrsta raziskovalcev (Anheier, 2004; Kaldor, 2003; Warleigh, 2001; Maloney in Rossteuscher, 2007 ipd.) pa kot osnovni problem

transnacionalnega civilnodružbenega organiziranja izpostavlja izbiro med oligarhičnimi in demokratičnimi alternativami. Poleg tega ne gre prezreti raziskav, ki kažejo, da so (transnacionalne) civilnodružbene organizacije podvržene hitrim procesom profesionalizacije in transformacij, ki reducirajo njihovo delovanje na izvajanje funkcij zastopanja, lobiranja in posredovanja strokovnega znanja (Saurugger, 2006; Finke 2007). V teh procesih se spreminja narava vezi in odnosov med vodstvom in članstvom civilnodružbenih organizacij. Vodstva v svojem delovanju postajajo vse bolj avtonomna in »elitistična« (Finke, 2007). Utrditev vodstvenih položajev in klik v sindikatih, organizacijah delodajalcev, profesionalnih združenjih, neprofitnih nevladnih organizacijah in organiziranih družbenih gibanjih domnevno vodi v »železni zakon oligarhije«. Po drugi strani pa ne gre prezreti dejstva, da je večina prostovoljnih združenj odvisna od virov svojih članov. Zaradi tega so v okviru takšnih združenj navadno vsaj neki minimalni demokratični instrumenti, kot so na primer volitve vodstva, članski sestanki ali sistem komitejev (Knoke, 1990: 143). Kljub temu se prakse konzultacij članov pri oblikovanju kolektivne transnacionalne organizacije delovanja močno razlikujejo, znanstveniki pa le slabo razumejo, kako demokratični mehanizmi oblikujejo organizacijsko kapaciteto mobilizacije članov za kolektivno delovanje. Omenjene dileme nas privedejo do analize komunikacijskih poti in načinov komuniciranja znotraj transnacionalnih civilnodružbenih organizacij. Rezultati številnih študij (glej na primer Warleigh, 2001, 2003; Fisher, 1997; Zimmer, 2004; Roose, 2003, Maloney in Rossteuscher, 2007; van Deth in dr., 2006, Rek, 2007 ipd.) kažejo, da so problemi v komunikaciji in koordinaciji med različnimi ravni (lokalno, nacionalno in EU ravni) stalnica odnosov v omrežjih evropskih združenj. Geografska oddaljenost,

redkost ali celo odsotnost fizičnih stikov med člani in prevlada virtualne komunikacije, poleg tega pa tudi specializiranost znanj in kontekstov³ vplivajo na ustvarjanje komunikacijskih ovir in s tem na koordinacijo ter povezovanje vodstva in članske baze znotraj transnacionalnih civilnodružbenih organizacij (glej Rek, 2007).

Namen te razprave je:

a) preveriti predpostavko, da lahko koncept socialnega kapitala uporabimo kot konceptualno orodje za pojasnjevanje struktur odnosov znotraj omrežij transnacionalne civilne družbe. Domnevamo, da nam lahko uporaba koncepta socialnega kapitala ponudi vrsto rešitev obstoječih problemov komuniciranja in kooperacije v transnacionalnih civilnodružbenih organizacijah v EU. Socialni kapital posameznika ali skupine zajema več tipov odnosov, vključujoč zaupanje in zaupljivost, obveznosti, kooperacijo, informiranje. Pomembne so tudi skupne norme, ki vzdržujejo in krepijo kooperativne vezi med akterji in družbenimi sistemi. Socialni kapital se nanaša na tiste vidike socialne organizacije, kot so zaupanje, norme in omrežja, ki lahko

³ Lobiranje v Bruslju je zelo tehnokratsko delo. Gre za specifičen »poklic« z lastnim repertoarjem specializiranega znanja o zadevah EU na posameznih področjih EU politik. Posamezniki v nacionalnih članicah transnacionalnih evropskih omrežij pogosto niti nimajo znanja ali kompetenc za lobiranje na ravni EU, ampak so usmerjeni v delovanje na lastni, nacionalni ravni, ki je pogosto neznanka lobistom v Bruslju. Zaradi te odtujenosti »specializiranih znanj in kontekstov« nacionalne članice pogosto niti nimajo želje po aktivnem sodelovanju na ravni EU, ampak dejansko iščejo nekoga, ki jih bo na tej ravni zastopal. Po drugi strani tudi lobisti, ki delujejo na ravni EU, najpogosteje niso dejavni na posameznih nacionalnih poljih, ampak to prepustijo nacionalnim članicam.

izboljšujejo učinkovitost družbe s spodbujanjem koordiniranega delovanja (Putnam, 2000). Med njegovimi številnimi dimenzijami je v kontekstu družbenega razvoja pomemben predvsem organizacijsko-sinergetični vidik. Povedano drugače: zaupanje in kooperacija kot sestavini socialnega kapitala sta temelj za vzpostavljanje prožnih organizacijskih oblik koordinacije (projektna organizacija) in intermediarnih struktur – tudi transnacionalnih intermediarnih struktur na ravni EU.

b) iskanje dejavnikov, ki omogočajo povečanje ravni socialnega kapitala in zagotavljajo tudi vzpostavljanje ustrezne kakovost socialnega kapitala v transnacionalnih civilnodružbenih organizacijah na ravni EU ter s tem spodbujajo komunikacijo, povezovanje in koordinacijo med različnimi ravni (lokalna, nacionalna, EU raven in med nacionalnimi ravni) evropskega vladanja ter vplivajo na zmanjševanje komunikacijskih in koordinacijskih ovir med njimi.

Teoretska izhodišča: koncept socialnega kapitala

Osnovna ideja socialnega kapitala se nanaša na odnose oziroma interakcije med ljudmi. Te omogočajo ljudem povezovanje v skupine in skupnosti, jim dajejo možnost za izoblikovanje občutka pripadnosti, kar lahko v povezavi z odnosi zaupanja in tolerantnosti, ki pri tem nastajajo, poraja vrsto pozitivnih učinkov tako za posameznika kot družbo.

Adam (2007: 22) navaja, da je mogoče ločevati štiri glavna področja aplikacij koncepta socialnega kapitala. Prvo področje povezuje makronivojske raziskave civilne družbe z indikatorji socialnega kapitala, kot sta sodelovanje v združenjih in zaupanje. Drugo aplikacijsko področje izhaja iz ideje človeškega kapitala in

obravnavajo socialni kapital kot dodatni resurs, ki omogoča kroženje ter delitev znanja in informacij (ena veja tega pretežno mikro- ali mezoorientiranega področja se je razvila v makropristop, ki analizira predvsem razvojne dejavnike družb). Pri tretjem področju gre za aplikacijo socialnega kapitala na neformalni in mikroravni v mrežno analizo, četrto področje pa se pridružuje teoriji kolektivnega delovanja (*collective action theory*) s socialnim kapitalom kot rešitvijo tako imenovanega *free-rider* problema. Raziskovanje socialnega kapitala lahko torej poteka v različnih smereh. Za potrebe tega prispevka bomo uporabili nekoliko poenostavljeno Adamovo (2007) klasifikacijo glavnih področij aplikacij socialnega kapitala in izpostavili predvsem dve smeri aplikacij, v okviru katerih se socialni kapital razume kot:

- mobilizator različnih virov (ekonomskega, fizičnega in človeškega kapitala, pri čemer velja v sodobnih, mejapresegajočih, »na znanju temelječih«, informacijsko-komunikacijskih družbah izpostaviti predvsem pomen mobilizacije znanja in informacij);
- pospeševalec sodelovanja in kolektivnega delovanja.⁴

Razprava bo temeljila na predpostavki, da so za učinkovito delovanje omrežnih struktur medsebojne odvisnosti med več organizacijami (in posamezniki, ki jih sestavljajo – pri čemer ne gre pozabiti emergentnosti),⁵ za katere so bistveni fleksibilnost, odzivnost, hitro in učinkovito odločanje, prilagodljivost,

⁴ Vendar obe smeri aplikacije socialnega kapitala nista povsem ločeni, saj je dostop do virov pogosto tako sestavina kot cilj kolektivnega delovanja.

⁵ Organizacija ni preprosto vsota (lastnosti) posameznikov, je več ali manj kot to. Je nova entiteta, novo »gravitacijsko polje«, ki strukturira in koordinira vedenje posameznikov.

ekstenzivno sodelovanje, ki sega prek strogo zamejenih funkcionalnih področij, potrebne določene stopnje koordiniranega delovanja posameznikov in organizacij, ki se lahko enakovredno vključujejo v procese komuniciranja, pogajanja, ustvarjanja in razreševanja konfliktov ter sklepanja zavezništev med seboj in v odnosu do zunanjega okolja. Formalna pravila in tržni mehanizmi sami po sebi ne vodijo v takšno sodelovanje. Sodelovanje omogoča spontana sociabilnost, pri čemer pa bistveno vlogo odigrajo vidiki družbene organizacije, kot so zaupanje, norme in omrežja, ki lahko pospešujejo (ali ovirajo) koordinirano delovanje in sodelovanje. Bourdieu (1986: 731) »skupek dejanskih ali potencialnih virov, ki so povezani v posest trajnega omrežja ali v manj formalne odnose poznanstev«, imenuje socialni kapital.

V širšem smislu torej socialni kapital vključuje različne vidike družbenega konteksta, kot so na primer družbene vezi, odnosi zaupanja in vrednostni sistem, ki spodbujajo delovanje posameznikov znotraj socialnega konteksta. Nahapiet in Ghoshal (1998) sta te različne dimenzije socialnega kapitala⁶ poimenovala takole.

1. *Strukturna dimenzija socialnega kapitala* – vključuje družbene interakcije, ponazarja umeščenost posameznikovih stikov v družbeno strukturo interakcij. Družbene vezi so kanali informacij in s tem virov. Prek družbenih interakcij dobijo posamezniki dostop do virov drugega posameznika. Strukturna dimenzija se

⁶ Socialni kapital definirata kot »vsoto dejanskih in potencialnih virov, zakoreninjenih v omrežju odnosov posameznika ali družbene enote, dosegljivih prek tega omrežja in izhajajočih iz njega« (Nahapiet in Ghoshal, 1998: 243).

torej nanaša na ustvarjanje neformalnih omrežij, ki posameznikom omogočajo identifikacijo drugih oseb, ki so nosilci potencialnih resursov. Ta omrežja vključujejo odnose močnih vezi (večkratni, redni stiki) in šibkih vezi (posamezniki, ki nimajo rednih stikov) (Granovetter, 1973). Strukturna dimenzija socialnega kapitala kaže potrebo po stiku z drugimi z namenom pridobivanja resursov, ki jih sami nimamo.

2. Relacijska dimenzija socialnega kapitala – za razvoj socialnega kapitala je poleg strukturne dimenzije enako pomembna tudi medosebna dinamika med člani omrežja. Ta relacijska dimenzija se nanaša na izgrajevanje zaupanja, skupnih norm in vrednot, obligacij, pričakovanj in identifikacij, ki so vključene pri razvoju socialnega kapitala med člani omrežja. Vključuje torej tisto »čisto premoženje«, ki je zakoreninjeno v odnosih, kot sta na primer zaupanje in zaupljivost. Zaupanje je pripisano odnosu, zaupljivost pa posameznemu akterju, ki je vključen v odnos. Zaupanje generira skupno delovanje in vlaganje ter tako posamezniku v odnosu omogoči doseganje ciljev do meje, ki v odnosu brez zaupanja ne bi bila mogoča. Fukuyama (1995: 26) zaupanje razume kot »pričakovanje, ki nastaja v skupnosti, za katero je značilno stalno, pošteno in kooperativno vedenje, ki temelji na deljenih normah (in z njimi povezanih sankcijah) in skupnem družbenem kontekstu«. Socialni kapital je sposobnost, ki izhaja iz obstoja zaupljivih odnosov v družbi ali njenih delih. Relacijska dimenzija torej nakazuje, da se socialni kapital razvija, ko posamezniki verjamejo, da bo njihovo delovanje primerno recipročno in da se bodo partnerji v odnosu vedli v skladu s pričakovanimi obligacijami.

3. *Kognitivna dimenzija socialnega kapitala* – ponazarjajo jo pridevniki, kot so skupni svetovni nazor, »skupna koda«, paradigma, ki omogoča skupno razumevanje kolektivnih ciljev in uravnava način vedenja v družbenem sistemu. Za razvoj socialnega kapitala sta potrebna skupni kontekst in jezik. Brez skupnega vokabularja je težko vzpostaviti povezave, potrebne za razvoj in pospeševanje socialnega kapitala. Graditev skupnega konteksta je mogoča na podlagi dveh mehanizmov: skupna uporaba skupnih artefaktov, npr. dokumentov, priročnikov itd. – to vodi do skupnih referenc, ki jih lahko drugi hitro razumejo; uporaba zgodbic, primerov prakse, ki izražajo smisel zgodovine in konteksta, ki ga sprejmejo in prenašajo člani omrežja.

Dimenzije socialnega kapitala pa druga od druge niso neodvisne, ampak so med seboj povezane.

1. *Strukturna in relacijska dimenzija* – strukturna dimenzija socialnega kapitala, ki se odraža v obliki družbenih vezi, lahko spodbuja zaupanje in dojemanje zaupljivosti. Ko dva akterja komunicirata dlje časa, postaja zaupljiv odnos konkretnjši, akterji pa drug drugega dojemajo kot zaupanja vredne.

2. *Relacijska in kognitivna dimenzija* – skupne vrednote in skupna vizija, glavni manifestaciji kognitivne dimenzije socialnega kapitala, lahko spodbujata razvoj zaupljivih odnosov. Sitkin in Roth (1993) ugotavljata, da so zaupljivi odnosi zakoreninjeni v vrednostni konvergenci, torej v usklajenosti posameznih enot in delov omrežja z vrednotami celotnega omrežja. Prek skupnih ciljev in vrednot se povečuje zaupanje med posameznimi deli omrežja; večja se pričakovanje, da vsi delajo za skupne cilje, zato jih drugih ne bodo oškodovali zaradi lastnih interesov. Skupne

vrednote in verovanja torej omogočijo usklajevanje interesov, kar zmanjša verjetnost oportunističnega vedenja.

3. *Kognitivna in strukturna dimenzija* – struktura družbenih interakcij članov omrežja vpliva na oblikovanje skupne vizije (Brass in Krackhardt, 1999). Skozi procese družbene interakcije posamezni člani spoznajo in sprejemajo jezik omrežja, kode, vrednote in ustaljeno prakso.

Nahapiet in Ghoshal (1998) tudi dokazujeta, da povečanje količine socialnega kapitala znotraj omrežja pozitivno vpliva na intermediarne spremenljivke ter posledično na kooperacijo in izmenjavo virov. »Večja kot bo vsota dejanskih in potencialnih virov, zakoreninjenih v omrežju odnosov posameznika ali družbene enote, ki jih lahko označimo s strukturno, relacijsko in kognitivno dimenzijo, dosegljivih prek tega omrežja in izhajajočih iz njega, boljši bosta kooperacija in menjava virov v omrežju« (Nahapiet in Ghoshal, 1998: 478).

Pojasnjevanje ovir v komunikaciji in kooperaciji evropskih transnacionalnih civilnodružbenih organizacij: uporaba koncepta socialnega kapitala

Nahapietovo in Ghoshalovo (1998) konceptualizacijo socialnega kapitala lahko uporabimo za pojasnjevanje ovir v kooperaciji, ki nastajajo znotraj transnacionalnih omrežij civilnodružbenega organiziranja v EU.

Če začnemo s strukturno dimenzijo socialnega kapitala, se zdi, da je največja težava delovanja transnacionalnih civilnodružbenih organizacij na ravni EU odsotnost močnejših vezi (večkratni,

redni stiki) med supranacionalno in nacionalno ravniyo organiziranja (Rek, 2007: 168). Zaradi tega je oteženo ustvarjanje neformalnih omrežij, ki bi segala čez nacionalne meje in bi posameznikom omogočala ne le identifikacije drugih oseb, ki so nosilci potencialnih resursov, ampak bi tudi spodbujala zaupanje in dojemanje zaupljivosti v omrežju. Odsotnost močnejših vezi med nacionalno ravniyo in ravniyo EU lahko pripišemo »odtujenosti specializiranih znanj in kontekstov« (Rek, 2007: 168), s katerimi se po eni strani srečujejo nacionalne članice, ki pogosto niti nimajo želje po aktivni soudeležbi na ravni EU, ampak dejansko iščejo nekoga, ki jih bo na tej ravni zastopal. Po drugi strani tudi lobisti na ravni EU najpogosteje niso aktivni na posameznih nacionalnih poljih, ampak to prepustijo nacionalnim članicam. Zaradi tega vezi med obema ravnema pogosto prej spominjajo na vertikalne kot horizontalne vezi, kar ima pomembne posledice za kopičenje socialnega kapitala znotraj transnacionalnega omrežja.

Putnam in dr. (1993) opisujejo horizontalne vezi kot vezi, ki omogočajo ustvarjanje socialnega kapitala, medtem ko lahko vertikalne vezi pri tem delujejo tudi kot zaviralni moment. »Intenzivne horizontalne interakcije /.../ so temeljna oblika socialnega kapitala. /.../ Vertikalno organizirana omrežja pa, ne glede na to, kako goste so vezi ali kako pomembne so za člane omrežja, ne spodbujajo k sodelovanju in ne vplivajo na povečanje zaupanja« (Putnam in dr., 1993: 173–174). V poznejših delih (1996, 2004) Putnam celo zoži spekter horizontalnih omrežij, ki imajo pozitivne učinke na socialni kapital, in govori le o določenih tipih horizontalnih vezi. Tako na primer kapacitete (virtualnih) skupin, ki temeljijo predvsem na uporabi sodobnih informacijsko-komunikacijskih tehnologij, če

jih primerjamo z omrežji, v katerih imajo člani pogoste osebne (*face-to-face*), fizične stike, opredeli kot obrobne pri generiranju socialnega kapitala (Putnam, 2004).

Prav pogostost virtualnega komuniciranja pa je naslednja pomembna karakteristika vezi, ki nastajajo med različnimi ravnmi transnacionalnih omrežij v EU. Če ni osebnih, fizičnih stikov, je še težavneje ustvarjati povratno zanko komuniciranja oziroma stalen tok vzajemnega komuniciranja in izmenjave med EU in nacionalnimi ravnmi. Očitno pa je s podobnimi težavami obremenjeno tudi komuniciranje med posameznimi nacionalnimi članicami, ki je prej redkost kot pravilo (Rek, 2007; Kohler-Koch in Finke, 2007).

Omrežne strategije organiziranja so še posebej učinkovite, če lahko člani sodelujejo v več kot eni skupini (pomembna sta torej komunikacija in prehajanje članov med posameznimi enotami). Tako nastajajo osebne vezi med manjšimi skupinami, kar omogoča krepitev identitete znotraj omrežne strukture kot celote (Putnam, 2004). Putnam na podlagi študij primerov, ki analizirajo socialni kapital v več civilnodružbenih zveznih strukturah v ZDA, ugotavlja, da ravno ta dimenzija v civilnodružbenih organizacijah v ZDA pogosto manjka. »Ustvarjanje horizontalnih vezi med lokalnimi skupinami ostaja naloga prihodnosti« (Putnam, 2004: 278). Podobno lahko tudi v kontekstu evropskih transnacionalnih civilnodružbenih združenj ugotovimo, da se najpogosteje omenja predvsem komunikacija posameznih nacionalnih enot z enoto v Bruslju, komunikacija in sodelovanje med nacionalnimi enotami pa ostajata sekundarnega pomena.

Za razvoj socialnega kapitala je poleg strukturne dimenzije enako pomembna tudi medosebna dinamika med člani omrežja, tj. relacijska dimenzija socialnega kapitala. Ta se nanaša na izgrajevanje zaupanja, skupnih norm in vrednot, obveznosti, pričakovanj in identifikacij, ki so vključene pri razvoju socialnega kapitala med člani omrežja. Raziskave vedno znova kažejo, da je zaupanje večje v manjših skupinah, močnejše so tudi norme recipročnosti, saj je v manjših skupinah vzpostavljanje zaupljivih in vzajemnih odnosov mnogo lažje. Na to vplivajo fizična bližina ljudi in osebna (*face to face*) komunikacija, ki je pri vzpostavljanju in vzdrževanju odnosov empatije in razumevanja učinkovitejša kot neosebna komunikacija. Poleg tega intenzivnejša izmenjava v manjših skupinah omogoča odkrivanje nepričakovane vzajemnosti, tudi če so med člani skupine razlike (Putnam, 2004). A če so za oblikovanje zaupanja pripravnejše manjše skupine, so pri doseganju ciljev in izvajanju moči učinkovitejša večja omrežja (Putnam, 2004). Dilemo, kako združiti oboje, najdemo v strukturi »omrežja omrežij« (*network of networks*), pri čemer gre za umestitev manjših skupin znotraj večjih omrežij. To omogoča vzpostavljanje kohezivnosti (povezovalni socialni kapital) na eni in heterogenosti (premostitveni socialni kapital) na drugi strani, hkrati z večanjem omrežja pa se povečuje tudi vertikalno povezovalni (*linking*) socialni kapital (Woolcock, 2001).⁷

⁷ Woolcock (2001: 13) opozarja, da je bistvenega pomena pri raziskovanju socialnega kapitala upoštevanje njegove večdimenzionalnosti. V tem kontekstu se navadno uporablja razlikovanje med povezovalnim in premostitvenim socialnim kapitalom. S izrazom povezovalni socialni kapital navadno opisujemo odnose med družinskimi člani, dobrimi prijatelji ali sosedi, medtem ko v primeru premostitvenega socialnega kapitala govorimo o odnosu med ljudmi, ki si niso tako blizu, na primer med znanci ali kolegi. »Premoščanje« je metafora horizontalnega povezovanja, ki pa vendarle implicira povezave med ljudmi, za

Poudarili bi torej pomembnost strategij ustvarjanja tako povezovalnih kot premostitvenih vezi. Vzpostavljanje družbenih vezi med ljudmi, za katere so značilne neka skupna kulturna referenčna točka, družinska zgodovina ali osebna izkušnja, se kakovostno razlikuje od vzpostavljanja družbenih vezi, ki nimajo skupnih referenčnih točk – razlike so tako v načinu vzpostavljanja vezi kot pogostosti in rezultatih njihovega vzpostavljanja (Putnam, 2004: 279). V prvem primeru lahko torej govorimo o povezovalnem socialnem kapitalu (gre za vezi, ki povezujejo posameznike ali skupine, ki imajo vrsto skupnih značilnosti), v drugem primeru pa o premostitvenem socialnem kapitalu (vezi, ki povezujejo posameznike ali skupine na večjih družbenih razdaljah). Povezovalni socialni kapital deluje pozitivno v smeri oblikovanja specifičnih recipročnosti in pri mobilizaciji solidarnosti, medtem ko je premostitveni socialni kapital koristen predvsem pri povezovanju z zunanjimi vrednostmi in zaradi razpršenosti v omrežju obstoječih virov. Poleg tega premostitveni socialni kapital pospešuje nastajanje širših identitet in recipročnosti, povezovalni socialni kapital pa konstituira povezovalnost navznoter. Treba je dodati, da ne gre za kategoriji *ali – ali*, ki bi ju lahko preprosto pripisali družbenim omrežjem, ampak za dimenziji *bolj ali manj*, na podlagi katerih lahko primerjamo različne oblike socialnega kapitala (Putnam, 2000: 23).

katere so v zelo širokem smislu značilne podobne demografske lastnosti. Woolcock (2001: 13) opozarja, da je treba pri socialnem kapitalu upoštevati tudi vertikalno komponento, s čimer misli na kapaciteto mediacije virov, idej in informacij med formalnimi institucijami in skupnostjo, kar je po njegovem mnenju glavna funkcija vertikalno povezovalnega oziroma *linking* socialnega kapitala.

Premostitveni socialni kapital se navadno povezuje z razmeroma šibkimi vezmi, manjšo količino zaupanja, večjo nevarnostjo kršitve norm in višjo instrumentalnostjo odnosov v omrežju. Povezovalni socialni kapital pa navadno opisuje vezi, za katere so značilni dolgoročnost recipročnih odnosov, močno zaupanje in skupne norme ter manjša instrumentalnost. Vendar je treba omeniti majhno verjetnost, da se bo premostitveni socialni kapital razvil avtomatično, kot se to pogosto dogaja s povezovalnim socialnim kapitalom – »enaki ptiči skup' letijo«. Zato je treba pri vzpostavljanju omrežij in ohranjanju njihove prožnosti posebno pozornost namenjati pospeševanju družbenih vezi, ki segajo prek različnih družbenih ločnic.

Sociologi se v splošnem strinjajo, da oblika kateregakoli omrežja – ki ga lahko opišemo ali kot horizontalno ali kot vertikalno povezujoče, kot homogeno ali heterogeno, formalno ali neformalno – sama po sebi ne pove veliko o naravi odnosov med ljudmi v omrežju. »Posamezniki se ne vedejo kot atomi zunaj družbenega konteksta niti se na slepo ne podrejajo vnaprej predpisanim pravilom. /.../ Čeprav so družbeni odnosi pogosto nujni pogoj zaupanja in zaupljivosti, ne zadoščajo za nastajanje zaupanja. Lahko celo predstavljajo osnovo situacij ali sredstev zlorab in konfliktov, ki jih, če ne bi bilo družbenih vezi, morda ne bi bilo« (Granovetter, 1985: 487–491). Katere norme se nanašajo na določen tip omrežij, ne moremo vedeti vnaprej. Kognitivne elemente socialnega kapitala – norme, vrednote, stališča in verovanja – je treba, poleg strukturnih elementov, analizirati v povezavi s specifičnim kontekstom, v katerem obstajajo (Krishna, 2000: 72).

Družbene norme določajo primerno in sprejemljivo vedenje v določenih situacijah – so specifična navodila za vedenje. So nenapisana, a kljub temu vzajemno razumljiva formula, ki v danem kontekstu omogoča določanje pričakovanega vedenja in definiranje, katere oblike vedenja so v določenih okoliščinah predpostavljene oziroma družbeno sprejemljive. Norme se od družbe do družbe razlikujejo. Izvajajo se s pozitivnimi in z negativnimi sankcijami, ki so lahko formalne in neformalne. Vrednote pa lahko na kratko opišemo kot prepričanje, da je nekaj dobro in zaželeno; opredeljujejo, kaj je pomembno in vredno truda. Mnoge norme so odsevi vrednot. Brez skupnih vrednot se člani družbe ne bi mogli povezati. Tako tudi urejeno in stabilno omrežje zahteva določen nabor skupnih norm in vrednot. Če močnih norm ni, prihaja do pogajanj in litigacij o pravilih, pri čemer so lahko uporabljena tudi sredstva prisile; v vsakem primeru pa takšna pogajanja večajo transakcijske stroške (Fukuyama, 1995).

Vzpostavljanje določenega nabora skupnih norm lahko povežemo s povezovalnim socialnim kapitalom (Krishna, 2000). A širše, kot so družbene razdalje, ki jih vezi »premoščajo«, večja je tudi verjetnost neuskkljenosti norm. Če se domneva o obstoju skupnih norm izkaže kot nepravilna, je ogroženo tudi zaupanje v omrežju, s tem pa tudi razvoj socialnega kapitala. Zato je treba pri povezovanju, ki sega prek družbenih razlik, dobro raziskati norme, ki so v omrežju, saj lahko te delujejo kot pospeševalec (ali zaviralec) socialnega kapitala. Potrebna sta neka vrednostna osnova in skupno jedro specifičnih norm, ki se nanašajo na posamezen namen povezovanja (Leonard in Onyx, 2003).

Iskanje omenjenih presečišč normativnih osnov se zdi relevantno tudi v kontekstu transnacionalnih civilnodružbenih omrežij v EU. Kljub povezovalnim procesom je nacionalna identiteta še vedno močno sidrišče vrednotnih osnov in normativnih vzorcev. Hall (1992: 292) zagovarja stališče, da so nacionalne identitete sistemi reprezentacij, ki niso zgolj politične identitete, ampak predvsem simbolne skupnosti, ki ustvarjajo pomene, s katerimi se njeni pripadniki lahko identificirajo. Hall tudi poudarja, da so moderne nacionalne države sestavljene iz različnih kultur, ki so bile večinoma nasilno poenotene. Skoraj vse narode sestavljajo različni družbeni razredi, religijske in etnične skupine, zato je zelo težavno govoriti o enotni nacionalni kulturi. Govorimo lahko zgolj o diskurzivnih sredstvih, ki razlike predstavljajo kot enotne oziroma tvorijo enotne identitete (Hall, 1992: 243–249). V takšnih razmerah se razpira prostor pluralnosti diskurzov in interpretacij, ki je nenehno odprt za različnost, kar spodbuja zavest o kulturni raznolikosti in odgovornosti do drugačnosti. Hkrati pa obstaja vrsta prekrivajočih se dimenzij diferenciacij, ki pri vzpostavljanju in delovanju transnacionalnih omrežnih struktur omogočajo naslavljanje mnogih potencialnih dimenzij podobnosti. Kot meni Krishna (2000), je vzpostavljanje premostitvenih vezi lahko odvisno od iskanja, poudarjanja ali ustvarjanja novih dimenzij podobnosti, znotraj katerih pa lahko v določenih kontekstih⁸ prihaja tudi do oblikovanja povezovalnega socialnega kapitala.

⁸ Omeniti je treba tudi pomen konteksta. Kar je v nekem kontekstu lahko pozitiven socialni kapital, se lahko v drugem kontekstu izkaže kot negativen socialni kapital. Organizirana religija, ki podpira humanitarno dejavnost in v določenem kontekstu promovira mir, lahko v drugem kontekstu postane forum militarizma. Sindikati, ki promovirajo koordinacijo in kooperacijo v kontekstu države korporativistične ureditve, lahko v drugačnih razmerah povzročijo ostre konfrontacije. Tipi omrežij, ki promovirajo kooperacijo in koordinacijo v

Zaključek

Uporaba koncepta socialnega kapitala kot konceptualnega orodja za pojasnjevanje struktur in kakovosti odnosov znotraj transnacionalnih omrežij nam lahko ponudi vrsto razlag in rešitev obstoječih problemov komuniciranja in kooperacije v transnacionalnih civilnodružbenih organizacijah v EU. Ponudi nam razlage tako strukturnih, relacijskih kot normativnih dilem, ki nastajajo v transnacionalnih omrežjih. Vendar pa ne gre prezreti dejstva, da je ta razprava temeljila predvsem na teoretski obravnavi in da bi za njeno podkrepitev potrebovali boljšo empirično evidenco. Žal pa so raziskave, ki bi podrobneje analizirale notranje organizacijske strukture, mehanizme odločanja, komuniciranja in socialnega kapitala transnacionalnih civilnodružbenih organizacij, v Evropi redkost. Lep primer dobre prakse je delo Putnama in sodelavcev *Better Together: Restoring the American Community* iz leta 2004, v katerem analizirajo prav vezi, odnose in socialni kapital ter načine vplivanja vrste civilnodružbenih organizacij, ki v ZDA delujejo prek različnih ravni, ter ugotavljajo prednosti in slabosti posameznih struktur, kultur, strategij ipd. teh civilnodružbenih organizacij. Podobne študije, ki bi temeljile na skupnih teoretskih in metodoloških izhodiščih in bi pod drobnogled vzele večje število transnacionalnih organizacij v EU ter ustvarile širšo empirično evidenco o delovanju in strukturiranju transnacionalnih civilnodružbenih organizacijah v EU, bi bile dobrodošle tudi v Evropi.

določenem kontekstu, lahko torej v drugem kontekstu pospešujejo konflikte in tekmovalnost.

Vendarle lahko na podlagi pričujoče obravnave identificiramo nekaj dejavnikov, ki vplivajo na raven socialnega kapitala v transnacionalnih civilnodružbenih organizacijah, ter s tem spodbujali kooperacijo in koordinacijo prek različnih ravni (lokalna, nacionalna, EU) evropskega vladanja. Na podlagi obravnave lahko opozorimo na pomembnost naslednjih dejavnikov.

- Pomen strateškega upravljanja s prednostmi, ki jih nudi struktura »omrežja omrežij« – ustrezno upravljanje s povezovalnim in premostitvenim socialnim kapitalom povezanih organizacij, ki se združujejo z namenom doseganja skupnih ciljev, lahko v danem kontekstu bistveno prispeva k povezovanju omrežja, njegovi koordinaciji, pretočnosti oziroma delitvi virov v omrežju in sposobnosti vplivanja omrežja na zunanje okolje;
- Pomen ustvarjanja horizontalnih vezi med posameznimi nacionalnimi in lokalnimi skupinami ostaja naloga prihodnosti – danes je izpostavljena predvsem komunikacija posameznih nacionalnih enot z enoto v Bruslju, pri čemer horizontalne vezi – komuniciranje in sodelovanje med nacionalnimi enotami – ostaja sekundarnega pomena.
- Krepitev vezi (večkratni, redni fizični stiki) med supranacionalno in nacionalno ravno organiziranja – kar lahko vpliva na pospeševanje formiranja neformalnih omrežij, spodbuja zaupanje in dojemanje zaupljivosti v omrežju.

- Potreba po vzpostavljanju prostorov neposrednega srečevanja – v mnogih geografsko razpršenih organizacijah je to težavno; kljub temu je dobro vsaj občasno zagotoviti prostore neposrednega srečevanja, saj se s tem kopiči socialni kapital. Fizično srečevanje pospešuje interakcije, ki omogočajo graditev zaupanja ter delitev artefaktov znanja in zgodb za ustvarjanje skupnega kognitivnega konteksta.
- Pozitivno je ustvarjanje, zbiranje in uporaba zgodb, mitov in primerov dobre prakse, prek katerih se deli tiho znanje omrežja in ustvarja skupni »zgodovinski spomin«.
- Pri povezovanju, ki sega prek družbenih razlik, je treba dobro raziskati norme, ki so v omrežju, saj bodo te delovale kot pospeševalec (ali zaviralec) kopičenja socialnega kapitala. Potrebna sta neka vrednotna osnova in skupno jedro specifičnih norm, ki se nanašajo na posamezen namen povezovanja.
- Za zagotavljanje kontinuitete in dinamičnosti omrežij je treba zagotoviti orodja, ki omogočajo identifikacijo novih članov ali zunanjih sodelavcev in ohranjanje stikov z že obstoječimi člani. Pri tem lahko – v luči geografskih razdalj, ki ločijo ljudi v EU –pomembno vlogo odigrajo informacijsko-komunikacijske tehnologije.⁹ Orodja, kot so na primer osebne spletne strani, baze strokovnjakov in

⁹ Čeprav imajo, kot je že bilo omenjeno, prostori fizičnega srečevanja vsekakor prednosti.

mape znanja, pomagajo posamezniku najti druge ljudi s podobnimi interesi in z izkušnjami. Informacijsko-komunikacijske tehnologije, ki omogočajo sodelovanje (klepetalnice, videokonference), pomagajo članom skupnosti ohranjati vezi in pospešujejo interakcijo kot temelj zaupanja in skupnega konteksta – vzporedno pa je za trajnost in moč teh vezi, kot je že bilo omenjeno, vsaj občasno treba zagotoviti prostore fizičnega srečevanja.

- V omrežju je dobro identificirati dele oziroma ključna vozlišča, ki vplivajo na doseganje organizacijskih ciljev. Znotraj dane organizacije je lahko večje število omrežij ali skupnosti. Lahko obstajajo neodvisno druga od druge, lahko na različnih ravneh odločanja; smiselno je ustrezno podpreti tiste, ki imajo neposreden vpliv na doseganje strateških ciljev omrežja.
- Koristno je prepoznati glavne strokovnjake znotraj omrežij in jih usposablja za dajanje podpore večjemu številu ljudi. Ti strokovnjaki delujejo tudi kot intermedijatorji različnih virov v omrežju. Menedžment naj prepozna te posameznike ter jim da čas in vire za učinkovitejše ustvarjanje in delitev virov z drugimi v omrežju.

Literatura

Adam, Frane (2007): The Distribution of Social Capital and the Quality of Data from Cross-national Surveys. V: Adam, Frane (ur.): *Social Capital and Governance: Old and New Members of EU in Comparison*, Lit Verlag, Munster, Hamburg, Berlin, Wien, London, str. 21–51.

Anheier, K. Helmut (2004): *Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy*, Earthscan, London.

Bourdieu, Pierre (1986): The Forms of Capital. V: Richardson, J. G. (ur.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, str. 241–258, Greenwood, New York.

Brass, Daniel in Krackhardt, David (1999): The Social Capital of Twenty-First Century Leaders. V: Hunt, J. G. in Phillips R. L. (ur.): *Out of the Box Leadership Challenges for the 21st Century Army*, Elsevier, str. 179–194.

Deth Van, Jan et. al (ur.) (2006): *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis*. Routledge Research in Comparative Politics.

Finke, Barbara (2007): Civil Society Participation in EU Governance. V: *Living Rev. Euro. Gov*, 2 (2). Dostopno na: <http://www.livingreviews.org/lreg-2007-2> (30. 11.2008).

Fisher, F. William (1997): Doing Good? The Politics and Antipolitics of NGO Practices. V: *Annual Review of Anthropology*, 26, str. 439–464.

Fukuyama, Francis (1995): *Trust: The Social Virtue and the Creation of Prosperity*, The Free Press, New York.

Granovetter, Mark (1973): The Strength of Weak Tie. V: *American Journal of Sociology*, 78 (3), str. 1360–1380.

Granovetter, Mark (1985): Social Structures and Economic Action: The Problem of Embeddedness. V: *American Journal of Sociology*, 91(3), str. 481–510.

Greenwood, Justin (2002): *Inside the EU Business Associations*, Palgrave, Basingstoke.

Greenwood, Justin (2005): Interest Representation in the European Union. V: *Public Administration*, 83 (3), str. 753–779.

Hall, Stuart (1992): The Question of Cultural Identity. V: Hall, Stuart; Held, David in MacGrew, Tony (ur.): *Modernity and its Futures*, str. 273–327, Polity Press.

Knoke, David (1990): *Organizing for Collective Action: The Political Economics of Associations*, Aldine de Gruyter, New York.

Kohler-Koch, Beate in Barbara Finke(2007): The Institutional Shaping of EU-Society Relations: A Contribution to Democracy via Participation?V: *Journal of Civil Society*.

Krishna, Anirudh (2000): Creating and Harnessing Social Capital. V: Dasgupta, Partha in Serageldin, Ismail (ur): *Social Capital: A Multi-Faceted Perspective*, str. 71–94, DC: The World Bank, Washington.

Leonard, Rosemary in Onyx, Jenny (2003): Networking Through Loose and Strong Ties: An Australian Qualitative Study. V: *Voluntas*, 14(2), str. 191–205.

Maloney, William in Rossteutscher, Sigrid (2007): *Social Capital and Associations in European Democracies: A Comparative Analysis*. Routledge, Milton Park, Abingdon, Oxon, New York.

Nahapiet, Janine in Ghoshal, Sumatra (1998): Social Capital, Intellectual Capital and the Organizational Advantage. V: *Academy of Management Review*, 23 (2), April 1998, str. 243–261.

Putnam, D. Robert; Leonardi, Robert; Nanetti, Y. Raffaella (1993): *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press.

Putnam, D. Robert (2000): *Bowling Alone*, Simon&Schuster, New York.

Putnam, D. Robert (2001): Social Capital: Measurement and Consequences. V: *Canadian Journal of Policy Research*, 2 (1), str. 41–51.

Putnam, Robert, ur., (2002): *Democracy in Flux, The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Oxford University Press.

Putnam, D. Robert in Feldstein, Lewis (2004): *Better Together: Restoring the American Community*, Simon & Schuster, New York.

Rek, Mateja (2007): Organized Civil Society in the Multilevel System of Governance. V: Adam, Frane (ur.): *Social Capital and Governance: Old and New Members of EU in Comparison*. Lit Verlag: Munster, Hamburg, Berlin, Wien, London.

Roose, Jochen (2003): Umweltorganisationen zwischen Mitgliedschaftslogik und Einflusslogik in der europäischen Politik. V: Klein Ansgar in dr. (ur.): *Burgerschaft, Öffentlichkeit und Demokratie in Europa*, Opladen, str. 141–158.

Ruzza, Carlo (2008): Advocacy Coalitions and the Participation of Organised Civil Society in the European Union. V: Della Sala V. and Ruzza, C (ur.): *Governance and Civil Society in the European Union: Volume 2: Exploring Policy Issues*, str. 31–47, Manchester University Press.

Saurugger, Sabine (2006): The Professionalisation of Interest Representation: A Legitimacy Problem for Civil Society in the EU. V: Smisans, Stijh (ed.): *Civil Society and Legitimate European Governance*, Edward Elger Publishing.

Sitkin, S. B. in Roth, N. L. (1993): Exploring the Limited Effectiveness of Legalistic Remedies for Trust/Distrust. V: *Organization Science*, 4, str. 367–392.

Warleigh, Alex (2001): Europeanizing Civil Society: NGOs as Agents of Political Socialization. V: *Journal of Common Market Studies*, 39 (4), str. 619–39.

Warleigh, Alex (2003): Informal Governance: What Contributions to the Legitimacy of the EU? V: Christansen, Thomas in Piattoni, Simona (ur.):

Informal Governance in the European Union, str. 22-35, Edward Elgar Publications, Aldershot.

Woolcock, Michael (2001): The Place of Social Capital in Understanding Social Policy Research. V: *Canadian Journal of Policy Research*, Spring 2001, 2 (1).

Zimmer, Annette in Sittermann, Birgit (2004): Brussels Civil Society. V: Konferenca "*Connecting Citizenship and Civil Society in a Divided World*", Ryerson University and York University, Toronto, 11-14. Jul 2004. Dostopno na: <http://www.istr.org/conferences/toronto/workingpapers/> (1. 10. 2008).

Zimmer, Annette in Freise, Mathias (2006): *Bringing Social Capital Back In: Civil Society, Social Capital and Third Sector*, Nachwuchsgruppe Europäische Zivilgesellschaft, Westfälischen Wilhelms-Universität Münster. Dostopno na: <http://nez.uni-muenster.de/publikationen.php> (16. 10. 2008).